

SPLITSKI SPOMENICI U PUTOPISU CASSASA I LAVALLÉEA

UDK: 821.133.1-992.09 Cassas, L.F.
821.133.1-992.09 Lavalee, J.
904 (497.5 Split) : 74 "17"

Primljeno: 13. 9. 2010.
Pregledni rad

MARINA RAKIĆ
Avenija Marina Držića 85 a
10000 Zagreb, HR

Godine 1782. u Split stiže mladi francuski slikar Louis-François Cassas u sklopu svojeg putovanja Istrom i Dalmacijom. Gradu posvećuje 30 akvarela na temelju kojih su izrađeni grafički listovi putopisa 'Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie, rédigé d'après l'itinéraire de L. F. Cassas' objavljenog u Parizu 1802. godine s tekstom Josepha Lavalléea izrađenom na temelju Cassasova putnog dnevnika. Istraživanjem putopisa otkriveno je iznimno značenje Cassasovih radova za povijest antikvarnih proučavanja i konzervatorskog djelovanja u Hrvatskoj kao i za poznavanje povijesno-topografske slike Splita na kraju 18. stoljeća.

Ključne riječi: Cassas, Lavallée, Povijesno i slikovito putovanje Istrom i Dalmacijom, Split

U 18. stoljeću, u vrijeme pojačanog zanimanja za putovanja i klasične starije, vođen antikvarnim erosom u Split je 1782. stigao francuski umjetnik Louis-François Cassas. On se svojim radom vezao uz pokušaj svojih prethodnika putopisaca Jacoba Spona, Alberta Fortisa i Roberta Adama u predstavljanju umjetničkog blaga Dalmacije i Splita, rubnih krajeva nekadašnjega Rimskog Carstva i njegovih neistraženih dijelova. Rezultat putovanja bilo je djelo *Voya-*

ge pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie, rédigé d'après l'itinéraire de L. F. Cassas, objavljeno u Parizu 1802. godine s tekstom Josepha Lavalléea izrađenom na temelju Cassasova putnog dnevnika.

Iako je Split bio samo jedna od etapa na njegovu putovanju, Cassas mu u putopisu posvećuje trideset slika, među kojima je jednak broj tehničkih kompozicija i veduta. Cassasovi prikazi splitskih spomenika nude njihov vjerodostojan prikaz i zato su važan dokument o stanju prirodnih i urbanih ambijena Splita 18. stoljeća. Ujedno su neizostavan izvor o umjetnosti, pomorstvu i etnografiji Splita na koncu 18. stoljeća. Putopis je monumentalno djelo, koje se nastavlja na klasicističku tradiciju istraživanja antičkih starina i njihove umjetničke topografije.

ANATOMIJA UMJETNIKA - LOUIS-FRANÇOIS CASSAS

Louis-François Cassas rođen je 3. lipnja 1756. u Azay-le-Ferronu u francuskom departmanu Indre, u blizini Toursa. Vrlo rano je pokazao zanimanje i darovitost za crtanje, radeći u inženjerskom uredu za mostogradnju i ceste Jeana Cadeta de Limaya u Toursu. Poslije je, opredijelivši se za umjetnost, učio od najvećih umjetnika svojega doba, počevši od Joseph-Marije Viena te Louis-Jean-Françoisa Lagrenéea, velikog historijskog slikara, koji je uvelike utjecao na Cassasovu sklonost slikanju pejzaža, te rokoko majstora grafike i slikarstva Jean-Baptistea Le Princea. Prema riječima njegova biografa Henrija Bouchera mladi umjetnik isticao se rijetkim talentom crtača i pejzažista, što mu je pribavilo ne samo pohvale nego i narudžbe radova za istaknuta izdanja. Cassas je surađivao s Abbé de Saint-Nonom na djelu *Slikovito putovanje u Napulj i Siciliju (1781.-1786)*, u kojem je participirao s nekoliko svojih crteža. S francuskim poklisarom Marie-Gabrielom Choiseul-Gouffierom u razdoblju od 1784. do 1787. proputovao je Grčku, Siciliju, Egipat, Siriju, Palestinu, Cipar i Malu Aziju. Cassas je napravio niz crteža za Choiseul-Gouffierovo djelo *Putovanje u Grčku*. Choiseul-Gouffier mu je 1799. pomogao objaviti *Slikovito putovanje Sirijom, Fenikijom, Palestinom i donjim Egiptom*, djelo koje se smatra jednom od najboljih i najljepših ilustriranih knjiga 18. stoljeća. Djelo je nažalost ostalo nedovršeno zbog smrti umjetnika 1827. godine.

Nekoliko svojih radova Cassas je izradio i za Jean-Baptistea Lechavaliera, autora *Putovanja u Troju*. Zabilježio je do tada malo poznata mjesta Bliskog

istoka i postao iznimno cijenjen kao vrstan poznavatelj antičkih spomenika. Osim slikarstva Cassasa su zanimali i kiparstvo i arhitektura. Želio je stvoriti jedinstvenu galeriju arhitekture koja je trebala služiti kao pouka studentima i uzor graditeljima. U tu je svrhu izradio 745 modela najznačajnijih antičkih spomenika u plutu i terakoti.

Umro je 2. studenog 1827. od moždanog udara, u sedamdeset i prvoj godini u Versaillesu, departmanu Yvelines, tijekom posjeta sestri.¹

O njegovu životu ponajviše znamo zahvaljujući Borisu Losskyju. On je nadopunio Cassasov životopis što ga je napisao Henri Boucher. Na našim prostorima najveću je pozornost tom umjetniku poklonio Duško Kečkemet. Svojim je radom i zalaganjem uspio pronaći Cassasove akvarele što ih je umjetnik izradio tijekom putovanja 1782. Istrom i Dalmacijom, koje se smatralo izgubljenima, a bili su podloga gravurama priloženim u putopisu *Povijesno i slikovito putovanje Istrom i Dalmacijom*. Ostali autori koji su se bavili Cassasom su Annie Gilet u djelu *Louis-François Cassas, 1756-1827, dessinateur-voyageur*, 1994., Phillipe Delord koji u svojim djelima prati Cassasova putovanja, *Alexandrie-Sur les pas de Louis-François Cassas*, 2001. i *Regards croisés sur Chypre, dans les pas de Louis-François Cassas* iz 2004., te nekolicina drugih autora.²

Cassasova djela čuvaju se po galerijama i muzejima u Parizu (Louvre, Umjetnička akademija, Nacionalna biblioteka), Orléansu, Annecyju, Meauxu te u privatnim zbirkama Pariza i provincije. U njegovu zavičaju, dvorcu Azay-le-Ferron kod Toursa, smještena je skromna galerija njegovih crteža. Većina je njegovih radova rasprodana od godine 1791. do kraja 19. stoljeća na raznim dražbama, a znatan dio su otkupili britanski kolekcionari.

ANATOMIJA KNJIŽEVNIKA - JOSEPH LAVALLÉE

O Cassasovu suradniku na djelu *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie, rédigé d'après l'itinéraire de L. F. Cassas* Josephu Lavalléeu znamo puno manje negoli o Cassasu. Joseph de Lavallée ex-marquis de Bois-Robert rođen je 1747. u plemićkoj obitelji u Dieppeu, u Francuskoj. Bio je svestrana ličnost francuskog prosvjetiteljstva i iznimno cijenjen polihistor tijekom razdoblja Revolucije i Carstva u Parizu. Bio je iznimno obrazovan i poznao je gotovo sve europske jezike.³ Proučavao je umjetnost, njezinu teoriju i povijest. Nakon osnutka Legije časti postao je njezinim članom i članom

njezine uprave. Nakon Napoleonova pada pobjegao je u London, gdje je umro 1816. godine.

Njegovi radovi su: *Les bas reliefs du dix-huitième siècle*, Pariz 1786., *Cécile fille d'Achmed III, empereur des Turcs*, 1788., *Le negre comme il y a peu de blancs*, 1789., *Les dangers de l'intrigue* i dr. Među njima je dakako i *Voyage historique et pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie*, iz 1802., koje parafrazira Cassasovo putovanje u krajeve u koje sam Lavallée nikada nije otputovao. Uz pripovijest o povijesti Istre i Dalmacije, Lavallée tekstom prati i nadopunjuje i likovni dio, koji nam je u putopisu od najveće važnosti i ujedno pokazuje Lavalléeovu elokventnost i iznimnu književnu vještinu.

PUTOPIS POVIJESNO I SLIKOVITO PUTOVANJE ISTROM I DALMACIJOM 1782.

Kao što se navodi u samom uvodu putopisa, godine 1782. mladi dvadesetšestogodišnji slikar Louis-François Cassas izabran je na natječaju *Društva ljubitelja umjetnosti i antičkih starina* iz Trsta za izradu crteža zanimljivih dijelova grada Trsta i njegove okolice. Pokrovitelj tog zadatka bio je car Josip II. (1765.-1790.), koji je, kao i svi prosvijećeni monarsi svojeg vremena, bio veliki ljubitelj i pokrovitelj umjetnosti.

Na putopis se pretplatilo oko 280 pretplatnika, počevši od Napoleona (tada prvog konzula) pa do stranih prinčeva, ljubitelja umjetnosti i amatera. Bakropise i bakroreze su u djelu, prema Cassasovim akvareliranim predlošcima, izradili graveri pod vodstvom François-Denisa Néea, u čijoj tiskari je djelo bilo i izdano. Uz Néea navode se imena Jean-Baptistea Revillea, braće Niqueta, Mariea Alexandrea Duparca, Jean-Baptistea Liénarda, Antoine-Michela Filhola, Desmaisonsa, Lepageleta i drugih. U djelu su zastupljena radovi najistaknutijih francuskih gravera druge polovice 18. stoljeća, što predstavlja jednu od njegovih posebnih vrijednosti.

Slikovni dio čini 68 zasebnih tabli, te tri ploče otisnute kao vinjete početka zaglavlja na stranicama uz tekst knjige. Tekstualni dio čini Lavalléeova parafraza Cassasova putovanja uz dodatak vlastitih komentara i pojašnjenja. Zbog gubitka Cassasova putnog dnevnika, teško je pouzdano odijeliti Cassasov tekst od Lavalléeova, no svakako je u srži djela ono likovno, nad kojim Lavallée kontemplira.

U prvom dijelu teksta putopisa, za koji se smatra da je najmanje Cassasov, Lavallée iznosi povijesni pregled, zemljopisni položaj, kulturne znamenitosti i osobitosti Istre i Dalmacije. U to doba Istra je bila podijeljena između Mletaka na zapadu i Austrijanaca na istoku, dok je Dalmacija pripadala Mlečanima. Lavallée smatra da su Istra i Dalmacija područja na kojima su se kroz povijest miješali različiti narodi i kulture, te u tom kulturnom miješanju nalazi razlog zapuštenosti i siromaštva kulture žitelja tog doba. Posebno se detaljno posvetio uskocima, hajducima i Morlacima, opisujući njihov život i običaje. Svi ti opisi imaju uporište u Fortisovu djelu. Osim na Alberta Fortisa i njegov *Put po Dalmaciji*, Lavallée se u djelu referirao i na Plinija St., Ptolemeja i Konstantina Porfirogeneta. Od istraživača koji se vežu za Istru i Dalmaciju spominje Spona i Whelera, Fortisa i Norrisa te Adama.

U drugom dijelu teksta putopisa Lavallée se okreće Cassasu, kojeg u prvom dijelu i ne spominje te, vjerojatno prateći tekstom njegov putni dnevnik, opisuje putovanje od Trsta do Splita, koje je trajalo od kraja svibnja do kolovoza 1782. godine. Prilaže opise gradova i njihove znamenitosti geografskim slijedom od Trsta, Kopra, Pule preko Riječkog zaljeva, Osora, Cresa, Krka, Zadra, Nina, Kotara, Šibenika do dalmatinskog zaleđa i Splita. Trasa kojom je putovao i osvrti koje je iznio u svojim zapažanjima, prilično se podudaraju s trasom i osvrtima njegovih prethodnika.⁴ Svi njegovi opisi imaju svoje likovno uporište u slikovnom dijelu putopisa.

Split je bio Cassasova posljednja destinacija na jugu. Prema putopisu umjetnik se u Splitu nije zadržao dulje od tjedan dana. Iz Splita je krenuo natrag 24. srpnja 1782. U Splitu se, piše Lavallée: *... spojila veličanstvenost prirode sa svim onim najvećim što ljudska ruka može podići.*⁵

Grad je u doba Cassasova boravka bio čvrsto uporište mletačke vlasti na Jadranu. U njega su stizale turske karavane čija se roba dalje morskim putem prevozila u Veneciju, a odatle po cijeloj Europi. Izvan zidina razvio se novi grad skromnih građanskih kuća u četvrtima Lučac i Veli varoš, gdje je stanovao najveći broj trgovaca. Umjetnika je posebno zaintrigirala ljubaznost i gostoljubivost Splitskana i njihovo dobro poznavanje baštine koja ih okružuje. *Tu vlada dobri građanski duh, pristojnost i obilje. Stanovnici su uslužni, ljubazni i gostoljubivi sa strancima. Čini se da im se sviđa kada znanstvenici, učeni putnici i umjetnici ne žale truda doći ovamo istraživati starine. Moglo bi se reći da sliče talijanskim vodičima (cicerones) u njihovom pojašnjavanju vrijednosti pojedinih*

*starina i vrlo uspješno govoreći i o najmanjim ulomcima spomenika, sa žarom ljudi koji točno znaju povijest i vrijednost te baštine. Imaju malo pitanja na koja oni ne mogu odgovoriti, malo dvojbi koje ne bi razriješili, malo prigovora o kojima kao poznavatelji ne bi bili u stanju raspravljati.*⁶

Zaintrigirala ga je ljepota i dotjeranost SPLICANKI te navodi: *Žene su u Splitu općenito zgodne. Navikle su se ponašati po uzoru na mletačke žene... Imaju isto tako izrazitu sklonost zabavi, plesu, glazbi i udvornosti. Raskoš visoko cijene, a nakit i ukrasi su im najvažnija stvar.*⁷

Napominje kako se mnogi SPLICANI tada školuju u Rimu, Padovi, Beču, Göttingenu i Nizozemskoj. Ističe posebno Ivana Lučića iz Trogira te Pavla Benju sa Krete, Tomu Arhidakona, Mihovila Matiju Spalatina (šibenskoga biskupa 1796.-1807.), Marka Marulića i Markantuna de Dominisa, koji su obilježili kulturu i znanost Splita.

PRIKAZ SPLITSKIH SPOMENIKA U PUTOPISU CASSASA I LAVALLÉEA

Od navedenih šezdeset i devet grafika u putopisu, upravo njih 30, od toga 15 veduta i 15 tehničkih prikaza, čine prikazi Splita, njegove obale i starina. Usporedno praćenje slika i teksta putopisa pomaže rekonstrukciju svega što je umjetnik vidio u Splitu i što je zaokupilo njegovu pažnju. Tekst detaljno prati crteže koje je Cassas izradio od ulaska u splitsku luku do izrade tehničkih crteža i rekonstrukcija spomenika koje je obilazio. Cassasov ulazak i pristajanje u luku opisuje Lavallée u tekstu⁸ navodeći: *Ulaskom u uvalu otkriva se Split, a pogled na njega ostavlja jaki dojam.*⁹

Cassas likovno luci posvećuje tri prikaza, koji spadaju među najljepše splitske vedute. Iste motive Cassas slika iz različitih rakursa kako bi obuhvatio sve detalje. Kao promatrač on se udaljava od prizora koji želi naslikati, dok se kao umjetnik približava i najsitnijem detalju. Monumentalnost građevina postiže prikazujući ljudske figure sitnijima, a dubinu prizora prikazujući u prvom planu hridine na kojima stoje figure u skupinama.

Gradsku luku slika s Rta sv. Stjepana, tvrđave Bačvice te lazareta. Kao što se navodi i u tekstu, motivi na slikama obuhvaćaju kriptoportik Palače, mletački kaštel, nove gradske četvrti Lučac i Veli varoš, brdo Marjan te utvrdu Gripe. U tekstu Lavallée iznosi povijesne značajke i detaljne opise svake od

navedenih građevina. Posebno je značajan prikaz luke gledan sa strane utvrde Bačvica jer dokumentira izgled lazareta u vrijeme kada je on bio najveći i zauzimao približno 10 000 metara četvornih. Sastojao se od pet dvorišta i zgrada okruženih zidom s otvorima prema unutra i malim kulama na uglovima, koje i Cassas vjerno prikazuje. Na istom prikazu Cassas vjerno bilježi i hospicij kapucina, lukobran, jugoistočnu kulu ili kulu Arsan te istočno pročelje Palače sa zgradom za vojnu posadu.¹⁰ Zamjećuje se gornji kat te jednokatnice koji je služio za stanovanje i vojnu bolnicu osnovanu 1657., a srušenu tijekom Drugoga svjetskoga rata. Na istoj strani zabilježen je i samostan Sv. Dominika sa dva samostanska krila koja su zatvarala dvorište s klaustrom te barokna crkva sa zvonikom. Niski zvonik je izvorno bio smješten uz sjeverni dio crkve i bio je u obliku zatvorene prizme s otvorenom lođom na vrhu za zvona, dok ga Cassas slika na dva kata rastvorena biforama.¹¹ Na zapadom dijelu grada, u Velom varošu, Cassas također netočno prikazuje zvonik nalik minaretu za koji ne znamo kojoj crkvi bi pripadao.

Posebno je znakovit prikaz stanja južnog pročelja Palače (slika 1). Uz pročelje Cassas prikazuje niz srednjovjekovnih kućica koje su odličan primjer splitskoga pučkoga graditeljstva kao i stila naših dućana i radionica sitnog obrta u 18. i 19. stoljeću.¹² Na istom prikazu jednako su vjerno prikazana vrata mesnice, zdravstveni ured i gat uz koji su pristajali ribari radi plaćanja obveznih carina¹³ kao i drvena kuća Nikole Selebana kraj zida mletačkog Kaštela te napola zazidana južna vrata Palače.

Cassasovi prikazi su znakoviti jer obuhvaćaju ne samo arhitekturu i intrigantne starine već i život kraja. Cassasa zanima sve, od odjeće do sitnih trgovačkih rituala i posebnosti. Tako ga zanima i život u luci: licitacije, pregovaranje, prenošenje robe. Na prikazu luke jasno razlikujemo odjeću gradskih plemića od one vojnika, turskih trgovaca, seljaka iz predgrađa ili onih iz okolice. U mnoštvu detalja koje je moguće iščitati na grafikama, nalaze se i prikazi mletačkih galija i raznih brodica, koje su prikazane do najsitnijeg detalja. Prateći tekst saznajemo da se Cassas nakon fascinacije izgledom luke uputio u unutrašnjost Palače, gdje je unajmio sobu u jednom svratištu. Lavallée zaključuje u tekstu o Dioklecijanovoj palači: *Od ovog velikog zdanja ostao je dakle samo veliki kostur, pošteđen divljaštva i neukosti, pa je mogao preživjeti zub vremena.*¹⁴

Prema crtežima dade se naslutiti da je Cassas radio istraživanja unutar Palače počevši od rekonstrukcije njezina nekadašnjeg izgleda, izrade uzduž-

nog i poprečnog presjeka do pregleda njezinih sačuvanih oblika. Pod rekonstrukcijom plana Dioklecijanove palače Cassas je potpisan ne samo kao crtač nego i kao autor plana (slika 3). To implicira da Cassas na terenu nije samo slikao nego i mjerio i snimao spomenike. Duško Kečkemet smatra da, premda rad nosi oznaku *Levé par Cassas*, on je izravna kopija onog Roberta Adama, kao i presjek, rekonstrukcija zapadnoga, južnoga i sjevernog pročelja Palače.¹⁵ Zanimljivo je da su oba autora izostavila rekonstrukciju istočnog pročelja. Cassas nad kriptoportikom južnog pročelja rekonstruira još jedan kat s nizom prozora bez ukrasa i iznad sva tri pročelja Palače crta i vidljivi dio oktogonalnog mauzoleja s krovom kao i kupolu Vestibula, što Adam izostavlja (slika 4).¹⁶ Ti su nam Cassasovi prikazi iznimno važni, jer donose potpune rekonstrukcije svih objekata u Palači, a ne samo antičkih. No teško je uistinu zamisliti da je umjetnik taj veliki posao uspio sam dovršiti tijekom otprilike sedam dana boravka u Splitu. Robert Adam je uz pomoć suradnika isti posao radio pet tjedana.¹⁷ Iz tog razloga se pretpostavlja da Cassas nije mogao i stigao izmjeriti i snimiti antičke građevine u Splitu, već se u tome oslanjao na Adamove publicirane snimke koje je svakako poznao. U to su doba dijelovi Palače poput Podruma i Sjevernih vrata bili zatrpani, dok su ostali antički ostaci bili sakriveni ispod srednjovjekovnih i kasnijih građevina. Adam je izveo arheološka iskopavanja kako bi prikupio podatke za snimanje i rekonstruiranje arhitekture, za što Cassas za kratkog boravka u Splitu nije imao vremena ni mogućnosti. Cassas se vjerojatno zato više posvetio vedutama grada i prikazu povijesnih ambijenata.

Među tehničkim crtežima nalazi se i prikaz postojećeg stanja Palače i njezinih sačuvanih dijelova koji je izradio Charles-Louis Clérisseau. Njegov tlocrt povezuje izdanje Roberta Adama s onim Lavalléea i Cassasa. Na tom je planu crnom bojom označeno ono što je izvorno sačuvano od careve palače, a sivom ono što više ne postoji. Ono što je izgubljeno, rekonstruirano je na temelju detalja postojećeg ili analogijom produženja ili simetrije. Porijeklo toga Clérisseauova rada u Cassasovoj knjizi je ono koje je očito trebalo izaći u samostalnom Clérisseauvom radu. Clérisseau na svom planu bilježi i neke druge objekte koje Cassas spominje u svom putopisu, poput stražarnice i vrata koja vode na glavni trg, nadbiskupiju, zgrade trgovine uz južne zidine Palače i skladišta uz istočne zidine. Bilježi i krčmu smještenu među stupovima Peristila koju Cassas spominje.

Bilježenje sačuvanih dijelova Palače Cassas počinje od Peristila. Usput slika prizore života na trgu - razmjenu, trgovinu, razgovor plemića i građana. Ti prikazi smatraju se jednim od najljepših Cassasovih radova i prikaza Peristila uopće. Oni su ujedno i Cassasovi najčešće reproducirani radovi. Dokumentiraju arhitekturu Peristila i njegovih dogradnji tijekom stoljeća. Uz renesansu crkvicu sv. Roka, s tada još uvijek očuvanim reljefom na pročelju, Cassas je zabilježio i crkvu sv. Fabijana i Sebastijana bez zvonika (slika 5).¹⁸ Prikazao je među stupovima Peristila grobnice splitskih moćnika među kojima se posebno ističe sarkofag s edikulom koji je pripadao kanoniku Bavaliću.¹⁹ Vjerno je prikazao i Protiron kao i dvije kapelice, Gospe od Pojasa i Gospe od Začeca. Cassas prikazuje da je središnji luk Protirona već krajem 18. stoljeća imao zatvoreni zid i spomen ploču s reljefnim trofejom, poput onoga u bastionu na Pisturi.²⁰ Dokumentiran je i izgled dviju palača na Peristilu, one Skočibučić-Lukaris i Grisogono-Cipci (slika 6). Upravo je taj Cassasov prikaz palače Cipci na Peristilu uputio na istraživanje i rekonstrukciju njezina renesansnog završnog kata sagrađenog nad trabeacijom antičke arkature koji je 1470-ih godina izvela radionica Nikole Firentinca.²¹

Svi prikazi s Peristila pokazuju kako Cassasa nije zanimala samo antika već i građevine novog doba. Tako uz prikaz sfinge dokumentira i sakristiju,²² crkvu sv. Matije smještenu između župne zgrade i mauzoleja čiji stupovi prolaze kroz njezin korpus,²³ kao i stanje zvonika katedralne crkve s brojnim oštećenjima.

Nakon Peristila Cassas obilazi mauzolej, tada smatran Jupiterovim hramom. Cassas je, srodno mišljenju arheologa Ennija Quirina Viscontija, smatrao da je hram posvećen božici Dijani. Dokaz za to su mu bili ukrasi koji se nalaze u unutrašnjosti hrama čiji prikaz također prilaže: *...plosnati ukrasi, kojima je urešen unutrašnji vijenac predočuju likove lovaca, kao i poprsja, koja govore više u prilog mišljenju da je taj korintski hram bio posvećen božici Dijani.*²⁴

Cassas radi rekonstrukciju interijera i eksterijera hrama. Posebnu tablu posvećuje detaljima kapitela i trabeacije prvoga i drugog reda stupova unutrašnjosti mauzoleja te ukrasa portala mauzoleja i vijenca u nišama mauzoleja. Kao i njegovi prethodnici, on u prikazu unutrašnjosti hrama uklanja srednjovjekovnu i novovjekovnu crkvenu opremu (slika 7).

Lavallée prateći tekstom ističe: *Duboka tišina zgrade u kojoj se nalazimo... nuka maštu na povratak u davno izgubljeno vrijeme, poput pogleda što se gubi u*

*daljini. U svojoj cjelini, skladnosti i ljepoti različitih pojedinosti, ti ozbiljni i šutljivi svjedoci dugog vremena, izazivaju divljenje, skoro bih rekao, vjerske snage.*²⁵

Kao i sve ostale prikaze i mauzolej je umjetnik nastojao prikazati sa svih strana - s Peristila, iz vrta Nadbiskupske palače te uz portal. Time je obuhvatio sve nadogradnje koje su tijekom stoljeća zagušile peripter mauzoleja. Na istočnoj strani mauzoleja tako prikazuje novi kor, koji seže sve do vrta stare Nadbiskupije.²⁶ Potom sakristiju koju je u 17. stoljeću dao sagraditi nadbiskup Sforza Ponzoni, a koja je bila naslonjena na mauzolej s njegove jugoistočne strane. U njoj su ostala uzidana dva stupa periptera s trabeacijom.²⁷ Prikazuje i kapelu sv. Duje koju je dao izgraditi nadbiskup Ivan Luka Garagnin 1770., a koja je srušena 1924. godine (slika 8). Lavallée je ogorčen novovjekovnim spomenicima koji su zagušili klasičnu ljepotu carskog spomenika te piše: *Nema dakle ni jedne slobodne strane, osim one uz glavni ulaz. Osim toga, između stupova je položeno i staro grobno kamenje, ali i drugo iz prvih dana crkvene povijesti, koje nema ništa tražiti na ovom mjestu i djeluje neskladno i vrlo neugodno, dajući veličanstvenosti ove ruševine potpuno strani izgled.*²⁸

U peripteru mauzoleja Cassas prikazuje niz srednjovjekovnih i novovjekovnih sarkofaga među kojima danas srušenu edikulu nad sarkofagom koja je s prednje strane bila ukrašena s pet arkada. Ne zna se točno kome je pripadao taj sarkofag, ali po svoj je prilici bio sagrađen za nekoga nadbiskupa ili gradskog priora.²⁹ Među ostalim, posebno je zanimljiv prikaz stipesa sv. Staša, djelo Jurja Dalmatinca, koje je nakon uklanjanja bilo postavljeno uza zid katedrale kraj glavnog ulaza. Cassas prikazuje njegov profilirani gornji i donji rub te *fenestrellu* na sjevernoj strani.³⁰

Nakon Mauzoleja umjetnik je posjetio Eskulapov hram koji prikazuje kao tetrastilni, a ne kao heksastilni hram *in antis*. Cassas posvećuje pet tabli Eskulapovu hramu. Tri su tehnički prikazi - rekonstrukcija hrama, presjek i prikaz detalja arhitektonske plastike. Dva druga prikaza radovi su koje je Cassas vjerojatno radio na licu mjesta. Slikoviti su to prikazi hrama i svih nadogradnji koje su srasle s njegovom antičkom strukturom. Posebno nam je zanimljiv prikaz pročelja hrama. Ta se grafika smatra jednom od najljepših i najvrjednijih likovnih vrela jer dokumentira izgled ranoromaničkog zvonika nad hramom podignutog vjerojatno krajem 11. stoljeća i nažalost srušenog 1838. godine. Lavallée o zvoniku piše kao o ružnom dodatku: *Tim ružnim dodatkom uništen je sklad razmjera lijepog hrama.*³¹

Bio je to karakterističan predromanički zvonik, sličan onom koji je i danas sačuvan nad zapadnim vratima, odnosno nad crkvom Gospe od Zvonika, ali više raščlanjen plitkim nišama i otvorima.³² Don Frane Bulić i neki arheolozi i historičari smatrali su ga Cassasovom fantazijom, no istraživanja su pokazala da je zvonik bio uistinu podignut i da je ta grafika jedini likovni dokaz o njegovu postojanju.

Isti prikaz nam je bitan jer daje naznaku o mogućoj funkciji ukrasne arkade u prizemlju stambene kuće prislonjene uz istočnu stranu hrama. Ta kuća je spomenik života u Palači za njegova najtamnijeg doba, tijekom 7. ili 8. stoljeća. Kamena arkada na Cassasovu prikazu djeluje kao dio luka portala odakle se ulazilo u kuću. Takav tip artefakta veže se uz spomenike kojima nije jasna namjena, a potječu iz sjeverne Afrike, Kenšele i sl. Arkada danas nije na istome mjestu kao na slici, jer je kuća do krstionice bila kasnije pregrađivana u dijelu bližem krstionici. Danas je ona dosta niže i bliže tlu i teško je zamisliti da je bila dio ulaza, ali Cassasov crtež je za to pitanje iznimno vrijedan.

Na pročelju hrama Cassas prikazuje jedan stup s korintskim kapitelom koji podržava zidanu arkadu. Stup je prema mišljenju R. Kautzscha iz 5. ili 6. stoljeća, kada je hram careve palače bio preobraćen u svrhu kršćanskog bogoslužja. Frano Bulić je smatrao pak da stup ne pripada hramu.³³

Na istom prikazu Cassas dokumentira sarkofag pred ulazom u hram koji je pripadao Julu Sabinu Prokulejanu³⁴ te renesansni sarkofag iz 1533. godine s ravnim poklopcem koji se i danas nalazi ispred hrama (slika 9). Cassas je svoj boravak u Splitu zaključio obilaskom Zlatnih vrata. Lavallée zabunom u tekstu opisuje Željezna vrata smatrajući ih Zlatnim te navodi: *Zlatna vrata nemaju ništa što bi im opravdalo ime, i nemaju ništa zajedničko s ljepotom graditeljstva kojom su podignuta istoimena vrata u Puli.*³⁵

Željezna vrata su bila vidljiva do 13. stoljeća, kada se grad počeo širiti prema zapadu. Cassas prikaz lišava svega onog što bi moglo smetati antičkim dijelovima Palače. Tako prikazuje polukružne niše uz portal koje su zapravo pokrivene zgradama. Umjesto osmerokutnih kula ostavlja nove gradnje poput srednjovjekovne kule s grbovima, ispod nje gradsku ložu i šandarac. U unutrašnjem dvorištu prikazuje dućane koji su prekrivali zidine i sužavali prostor. Grafika je značajna i zbog prikaza likova u gradskoj odjeći onoga vremena. Za razliku od Lavalléea koji je uzgred spomenuo Zlatna vrata, Cassas im ipak posvećuje više pozornosti. Posvetio im je tri prikaza. Jedan se odnosi na rekonstruk-

ciju izgleda vrata i njihova ukrasa, druga dva prikaza Cassas je pretpostavljamo radio na licu mjesta, sagledavajući stanje sjevernog pročelja Palače (slika 2). Zlatna vrata su tijekom Cassasova boravka u Splitu bila zatrpana više od polovice nanosom zemlje s obližnjeg bastiona. Nad ulazom Cassas dokumentira zazidani luk s tranzenom, kao i dijelove crkvice sv. Martina, te tri sačuvana stupića među nišama gornjeg reda. Unatoč brojnim prigradnjama antički dijelovi su u to doba bili još uvijek dobro očuvani. Prikaz također jasno pokazuje da je Palača već u srednjem vijeku bila preniska pa je bila nadozidana kruništem.³⁶

Stanje sjevernog pročelja prikazuje bilježeci sjeveroistočnu kulu Palače i njezina ojačanja postavljena u 17. stoljeću. Istu kulu Cassas na velikom planu grada i tlocrtu Palače označava kao djelomično očuvanu i naziva modernom kulom (*tour moderne*), a njezina ojačanja vizualno pojačava te tako kula djeluje poput bastiona, što ne odgovara realnom stanju spomenika. Vidi se također kako je od izvornog izgleda Palača bila snižena na razinu prvoga kata i nadozidana novim zidom.³⁷ Isti prizor dokumentira ženski benediktinski samostan sv. Eufemije iz 15. stoljeća i zidine koje su ga opasivale. Na prizoru još prepoznajemo kulu bl. Arnira, ispred koje je jasno prikazana i mala kula Nebojša.

Posljednje prikaze Cassas posvećuje reljefima i nadgrobnim spomenicima koje je pronašao u Splitu, a o kojima su pisali i njegovi prethodnici Spon i Adam. Prvi reljef prikazuje prijelaz Izraelaca preko Crvenog mora iz druge polovice 4. stoljeća, koji se od 14. stoljeća nalazio u samostanu sv. Frane, a pretpostavlja se da je iz Salone. Drugi reljef potječe sa sarkofaga na kojem je prikazana borba Kentaura i Lapita s kraja 2. i početka 3. stoljeća, a pronađen je u palači de Caris. Treći reljef odnosi se na prikaz božanstava iz 2. stoljeća koji je bio ugrađen u zvonik splitske katedrale. Prikazani su bogovi prema hijerarhiji. U središtu je Jupiter sa žezlom u ruci i žena mu Junona koja izlijeva žrtvu na žrtvenik. Iza njih je Merkur, glasnik bogova, zatim Minerva, Mars i Kibela. Riječ je o reljefu s rimskog žrtvenika. Kečkemet primjećuje da iste reljefe nalazimo i kod Adama na tablama od broja 47 do broja 59.³⁸ Osim njih Cassas prikazuje i reljef sa sarkofaga s prikazom lova na Kalidonskog vepra, potom ulomak sfinge bez glave i sfinge s Peristila te reljef s prikazom dionizijske berbe iz sredine 3. stoljeća iz samostana sv. Marije de Taurello. Prikazani su eroti koji beru grožđe te ženski lik koji nosi punu košaru grožđa. Prikazan je i reljef sa Silvanom, ovnom i psom. Sve te reljefe i sfinge nalazimo i u Adamovu izdanju, od kojeg je Cassas mogao preuzeti snimke i razraditi ih na vlastiti način.

Prikazuje još i tri nadgrobna spomenika prema čijim natpisima zaključuje da se radi o Kasiju Basu, umirovljenom ratniku koji je pripadao 7. legiji. Drugi je posvećen četirima osobama, no tko su one bile teško je utvrditi zbog oštećenosti natpisa, a posljednji Prostini i Prokuliji, vjerojatno ropkinjama, čija je ljepota pridobila naklonost gospodara, sudeći po Lavalléeovu navodu u tekstu: *Gradanin Cassas je brižno i točno nacrtao spomenike kojima su ti natpisi pripadali, a pri sređivanju ovog putopisa, o tim natpisima savjetovao se s učenjankom Viscontijem i prihvatio njegovo mišljenje.*³⁹ Time je Cassas zaključio svoj boravak u Splitu i oprostio se *od lijepe Dioklecijanove palače, koja svojim veličanstvom nadmašuje sve što je u Europi ikad podignuto.*⁴⁰

Dalmatinski spomenici privlačili su antikvare još u 15. stoljeću. Dalmaciju su smatrali dijelom Mediterana koji je nekoć bio kulturni i civilizacijski nasljednik antike, ali istodobno i krajem divljih Morlaka koji obitavaju na tlu nekad slavne Dalmacije. Zanimanje je uglavnom bilo usmjereno na ostatke arhitekture iz vremena Rimskog Carstva, a u tom su smislu Split i Dioklecijanova palača bili pravo vrelo za antikvare.

Cassas je kao arhitekt i arheolog bio zaljubljenik u klasične starine. Sva njegova putovanja tražila su antiku. Često je zbog manjka vremena na terenu tek bilježio na papir oznake ili naputke na temelju kojih bi dalje završavao prikaz. Sve detalje nastojao je što preciznije prikazati, tako da se većina slikanih ulomaka ili spomenika može prepoznati u zbirnama naših arheoloških muzeja.

Svi njegovi radovi odišu jasnom kompozicijom i simetričnim rasporedom elemenata. Vođen subjektivnim osjećajem, on je kao umjetnik stvarao uzimajući od dijelova prirode. Razumljivo je stoga što su Cassasovi predlošci bili rađeni akvarelom. Bio je impresioniran etnografijom krajeva u koje je putovao te je s istom preciznošću crtao odjeću, specifične običaje i svakodnevicu. Za njega su veliku ulogu imale figure koje uvode u razumijevanje konteksta prikazanog te pomažu promatraču staviti se u pravilnu vremensku distancu. Figure čine ambijente živima. Cassas često na jednom prikazu udružuje likove u narodnim nošnjama koje nije vidio na mjestu na kojem ih je slikao, nego na tržnici, u luci i drugdje. Najčešće su to prikazi seljaka iz okolice, uglavnom kontinentalnog zaleđa gradova, koje prikazuje u njihovoj nošnji. Našlo se tu likova od Istre, Zagore pa do bosanskih, hercegovačkih pa i turskih trgovaca i goniča karavana. U doba njegova putovanja njihova je odjeća bila još vrlo izvorna i

dobro sačuvana. Graveri su pojednostavnili Cassasove prikaze detalja odjeće, ukrasa, oružja, koji su na originalnim akvarelima mnogo precizniji i detaljniji.

Cassas je u svojim radovima prezentirao drugačiju, ali nikako dosadnu prirodu, s kojom su računali europski putnici. Cilj mu je bio stvoriti cjelovite prizore, strogo vodeći računa o svakoj pojedinosti. U svojim je radovima arheološki i arhitektonski sačuvao izgled danas velikom broju izgubljenih spomenika i njihovih detalja prije radikalnih zahvata od strane francuske uprave i kasnijih uprava, kada su mnogi od njih promijenili svoj izgled ili bili u potpunosti srušeni. Prikazao je grad sa svih strana i u mnogim detaljima. Pružio je nove poglede, ne ograničavajući se isključivo na antiku. Likovno je tako sačuvao izgled završnog kata palače Grisogono i Cipci na Peristilu, izgled oltara sv. Staša, sarkofaga kanonika Bavalića, Protirona, zvonika nad Jupiterovim hramom i okolnih građevina, vojne bolnice, kule Nehaj, lazareta, dominkanskog samostana, hospicija i brojnih drugih spomenika. Kao takvi, njegovi su radovi nezaobilazno vrelo za sve istraživače Splita i izgleda njegovih spomenika na kraju 18. stoljeća. Ta djela donose iznimno bogatstvo kulturno-historijskih detalja te i elemenata važnih za etnografiju i pomorsku ikonografiju. Stoga je Cassasa prijeko potrebno uključiti u historiju antikvarnih proučavanja i konzervatorskog djelovanja u Hrvatskoj.

BILJEŠKE

- ¹ Duško Kečkemet: *Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za likovne umjetnosti. Knj. 7/1980. 22.
- ² Od ostalih autora istaknula bih: Gilles Boucher de la Richarderie, *Bibliothèque universelle des voyages*, 1808.; M. J. Dumesnil, *Histoire des plus célèbres amateurs français*, 1858.; François Moureau, *Le théâtre des voyages- une scénographie de l'âge classique*, 2005., te François Pouillon, *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, 2008.
- ³ Ljudevit Krmpotić: *Predgovori*. Hannover - Čakovec 2000. 198.
- ⁴ Zdravka Zlodi: *Putopis Aleksandra Sapije u kontekstu epohe prosvjetiteljstva*. Povijesni prilozi, XXVI/2007, br. 32, 190.
- ⁵ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*. Hannover-Čakovec 1997. 221.
- ⁶ Ibid. 222
- ⁷ Ibid. 223
- ⁸ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*. Hannover-Čakovec 1997. 220-225.
- ⁹ Ibid. 221

- ¹⁰ Arsen Duplančić: *Popis državnih zgrada u Splitu iz god. 1789. i 1804.* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb 1987. 160.
- ¹¹ Zvonik ni danas nije dovršen.
- ¹² Cvito Fisković: *Dioklecijanova palača: prilog proučavanju i zaštiti.* Split 2005. 44.
- ¹³ *Ured s ložom prikazao je 1782. i L. F. Cassas na slici luke i južnog pročelja Dioklecijanove palače. Iako tu više sliče na dio bedema nego na prizemnicu ipak su prepoznatljivi zabati na južnoj i istočnoj strani, raspored vrata i prozora te kosina južnog zida.* Arsen Duplančić: *Popis državnih zgrada u Splitu iz god. 1789. i 1804.* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb 1987. 75.
- ¹⁴ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj.* Hannover-Čakovec 1997. 229.
- ¹⁵ Duško Kečkemet: *Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782.* Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za likovne umjetnosti. Knj. 7(1980). 58.
- ¹⁶ Ibid. 58.
- ¹⁷ Ibid. 52.
- ¹⁸ *1873. bečki arheolozi i arhitekati Conze, Hauser i Niemann prilikom svog boravka u Splitu savjetovali su prilikom svojih arheoloških istraživanja da se konzervira ono što je antičko no da se uklone neke zgrade poput sakristije, crkvice Sv. Matije i Sv. Barbare kao i zvonik iznad Jupiterova brama.* Duško Kečkemet: *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793.-1866.* Split 1993. 124
- ¹⁹ Arsen Duplančić: *Trgovina u splitskoj luci u svjetlu nekoliko nacrtu iz XVIII. stoljeća.* Kulturna baština, Split 1997. br. 21, 91, bilj. 37.
- ²⁰ Cvito Fisković: *Dioklecijanova palača: prilog proučavanju i zaštiti.* Split 2005. 30.
- ²¹ Joško Belamarić: *Split: od carske palače do grada, kulturno-povijesni vodič.* Split 1998. 57.
- ²² Godine 1937. srušena je stara sakristija sazidana u 16. stoljeću i izgrađena je nova.
- ²³ Crkva je služila kao mauzolej splitskih nabiskupa. Srušena je tijekom purifikacije Palače 1873. godine, kada su srušene i zapadna Petrinijeva kuća te kuća Casolini-Vusio-Losić, koja je bila oslonjena na Vestibul s istoka. Fisković Cvito: *Dioklecijanova palača: prilog proučavanju i zaštiti.* Split 2005. 53.
- ²⁴ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj.* Hannover-Čakovec 1997. 230.
- ²⁵ Ibid. 231.
- ²⁶ Još 1579. apostolski vizitator zbog gužve u crkvi naređuje izgradnju kapele s oltarom sv. Dujma. Gradnja je bila dovršena u 17. stoljeću, za djelovanja Markantuna de Dominisa. U novom koru time je stvoreno mjesto kako za kler tako i za nadbiskupa.
- ²⁷ Frano Bulić, Ljubo Karaman: *Palača cara Dioklecijana u Splitu.* Zagreb 2006. 202.
- ²⁸ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj.* Hannover-Čakovec 1997., 231.
- ²⁹ Frano Bulić, Ljubo Karaman: *Palača cara Dioklecijana u Splitu.* Zagreb 2006. 199.
- ³⁰ Arsen Duplančić: *Opis oltara Sv. Staša u splitskoj katedrali iz dvadesetih godina XVIII. stoljeća.* Kulturna baština, Split 1997. br. 28/29, 80.

- ³¹ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*. Hannover–Čakovec, 1997. 232.
- ³² *Iz dopisa Josipa Čobarnića, vršitelja dužnosti ravnatelja arheološkog muzeja u Splitu 4.12.1832.g. okružnom poglavaru doznajemo da : ... i onaj nezgrapni (rozzo) zvonik koji se izdiže poviše (krstionice) pridonijeti će svojom težinom oštećivanju tog krova. Jedno je dična Vlada naredila rušenje tog zvonika, koji je zbog barbarstva toga doba bio sagrađen nad hramom. Dužnost je mudrosti dične c.kr. Vlade oko rušenja zvonika koji je potpuno nepotreban bramu i koji bi padom mogao nanijeti štetu.* Cvito Fisković: O zaštiti solinskih spomenika početkom XIX. stoljeća. Zagreb 1975, 26. Duško Kečkemet: *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*. Split 1993. 54.
- ³³ *Onaj manji stup od običnog kamena s komadom arhitrava na kapitelu s desne strane bližoj kući, ne spada amo; bio je, ne zna se kada, uzidan, kada se je ta kuća gradila.* Frano Bulić, Ljubo Karaman: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb 2006. 8.
- ³⁴ Taj je sarkofag bio pred krstionicom od 1436. do 1886. godine. Naime, 1436. godine spominje ga Cirijak Ankonitanac. Da nije Dioklecijanov, pokazalo se datiranjem u doba Antonina (2. st. n. e.). Zbog nagih figura bio je okrenut prema krstionici te nam se tako uspio i očuvati. Danas je u splitskom Arheološkom muzeju, a pretpostavlja se da je prenesen iz Salone. Na prednjoj strani je prizor Meleagrova lova na Kalidonskog vepra. Primjećuje se i natpis posvećen Julu Sabinu Prokulejanu.
- ³⁵ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*. Hannover-Čakovec:1997., 232.
- ³⁶ Cvito Fisković: *Dioklecijanova palača: prilog proučavanju i zaštiti*. Split 2005., 56.
- ³⁷ Arsen Duplančić: *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*. Zagreb 2007., 41-42.
- ³⁸ Duško Kečkemet: *Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za likovne umjetnosti. Knj. 7/1980., 59.
- ³⁹ Ljudevit Krmpotić: *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*. Hannover - Čakovec, 1997., 233.
- ⁴⁰ Ibid. 232.

THE SPLIT MONUMENTS THROUGH THE EYES OF CASSAS AND LAVALLÉE

Summary

The so-called Trieste Arts and Antiquities Admirers Association commissioned the drawings of picturesque parts of Trieste and its larger area from a twenty-year-old painter, Louis-François Cassas, in 1782. The patron of this project was Emperor Joseph II. During his creative journey, the young painter did not only make the drawings of Trieste and its larger area: he also made the drawings of the famous Dalmatian and Istrian landmarks. Twenty years later, this remarkable creative journey inspired yet another creative project: a travel book by Joseph Lavallée, known as *Historic and Figurative Journey through Istria and Dalmatia*. The travel book also contained 69 prints created by the prominent French engravers. This particular book is a monumental piece of art, created in the manner of classical tradition and its artistic topography. Art historians and restorers value its drawings for offering an insight into the late 18th century monuments of Split. Cassas' drawings feature the famous Split landmarks, such as the original appearance of the top floors of Grisogono and Cipci palaces in Peristil Square, the bell tower above Jupiter's Temple, the military hospital, Nehaj Tower, et al. His pieces also feature the original appearance of the monuments within Diocletian's Palace before they were either demolished or utterly changed by later administrations. This gifted young painter produced a detailed portrait of the city for his artistic insight was not limited to its ancient heritage. Therefore his figurative journey represents artistic meditation on the monuments, as they were throughout the long history of the city.

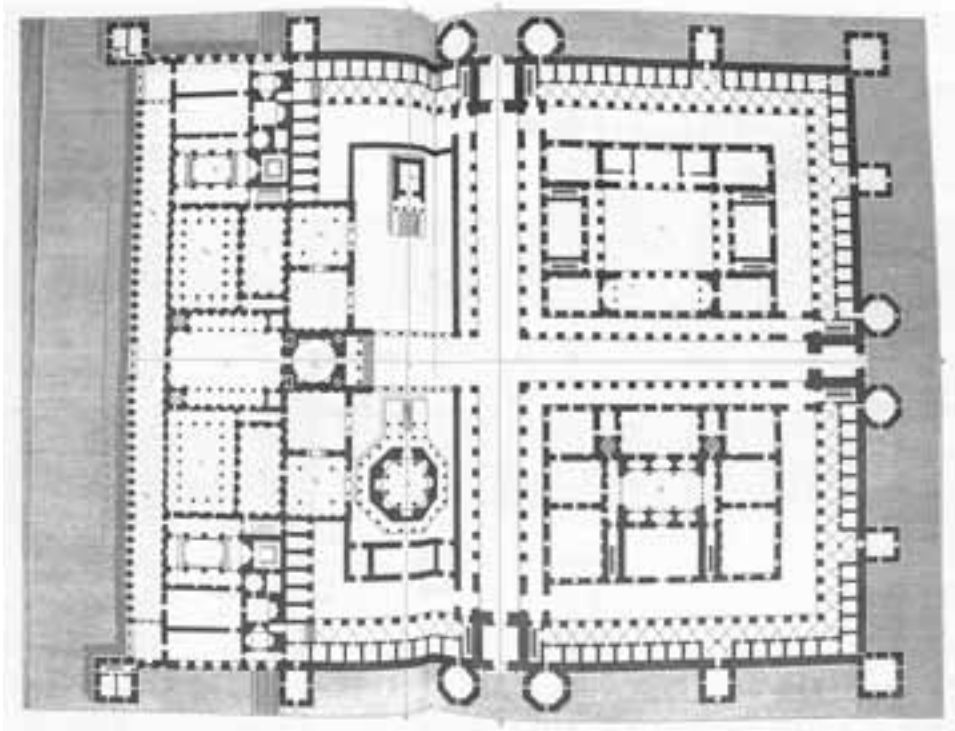
Sve slike i legende preuzete su iz:
Ljudevit Krmpotić: Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj. Hannover - Čakovec 1997.

slika 1. Pogled iz luke na Dioklecijanovu palaču

slika 2. Pogled na Dioklecijanovu palaču, sa strane Zlatnih vrata, u pozadini se vidi Marjan

slika 3. Tloris mogućeg prvobitnog stanja Dioklecijanove palače

slika 5. Pogled na veliki Vestibul (zapravo Trg odnosno Peristyl), sada zvan Crkveni trg

slika 6. Vestibul (tj. Trg ili Dvorište sa stupovljem, Peristil) Dioklecijanove palače

VEK DE L'INTERIEUR DE TEMPLE DE JUPITER A SPALATRO,
Le fragment de l'entablature dans les ruines de Salona.

slika 7. Unutrašnjost Jupiterova hrama s ulomkom iz ruševina Salone

VUE D'UNE PARTIE DE LA GALLERIE DU TEMPLE DE JUPITER,
du Côté de la Porte d'Or.

slika 8. Trijem Jupiterova brama

VUE DU TEMPLE D'ÆSCULAPE,
Plan en face du temple de la Vierge vu du Temple de Neptune.

slika 9. Pročelje Aesculapeovog hrama